

В. А. ГАПОНЕНКО

<https://orcid.org/0000-0002-1004-3165>

Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова, м. Київ

ПЕРСПЕКТИВИ ЕВОЛЮЦІЇ ГІБРИДНОЇ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП. Серія Політичні науки, 2019, вип. 58(2), с. 27–32

<https://doi.org/10.32689/2523-4625-2019-02/58-27-32>

Визначено проблемні аспекти формування інституційних передумов демократизації в Україні, перспективи подальшої еволюції гібридної політичної системи. У цьому контексті поглиблено вивчення гібридності політичного режиму, що розуміється в широкому значенні і включає такі прояви, як ентропія зовнішньої і внутрішньої мотивації підпорядкування правилам, циклічне балансування між авторитаризмом і демократією із поступовим збільшенням амплітуди відхилення від стану гібридності, диспропорційність у розподілі повноважень, деструктивна взаємодія формальних і неформальних процедур.

Протягом тривалого періоду політична інституціоналізація в Україні блукає “зигзагами гібридності”, балансує між авторитаризмом та демократією, утверджуючи неефективні політичні інститути, зумовлюючи нездатність реалізувати інтереси широких верств населення та запобігати суспільно-політичним конфліктам. У теоретичній площині це означає кризу транзитологічної парадигми, яка не в змозі визначити на шляхи подолання гібридності політичного режиму.

Прогалину у дослідженні суперечностей демократизації політичних інститутів пострадянських держав прагнуть вирішити представники сучасного неоінституціоналізму. Динаміка політичних інститутів та особливості інституційних змін розглянуто у працях праці В. Меркеля і А. Круассана [1], С. Левітські і Г. Хелмке [2].

Особливої актуальності проблематика демократизації політичних інститутів в умовах гібридного режиму набуває у сучасній Україні, політична практика якої засвідчує явище “подвійної інституціоналізації” та утвердження деструктивних неформальних практик. Цим обумовлений і науковий інтерес до механізмів та особливостей розвитку політичних інститутів у вітчизняних публікаціях, зокрема К. Лавреновою [3], Ю. Мацієвським [4], М. Розумним [5], О. Стойко [6].

Однак, попри доволі ґрунтовним розробкам режимних характеристик гібридності, актуальним залишається поглиблення вивчення системних виявів гібридизації, а також динаміки вітчизняних інституційних змін в контексті визначення тенденцій та перспектив функціонування політичної системи.

Отже, визначимо та розглянемо перспективи подальшої демократизації політичної системи України в контексті подолання суперечностей гібридної інституціоналізації.

Для досягнення цього завдання, насамперед, виключимо термінологічну двозначність та концептуалізуємо основні поняття. Процес інституційних змін зазвичай описують термінами “інституціоналізація”, “демократизація”, “трансформація”, “транзит”, “перехід” політичної системи. Пріоритетом подальшого інституційного реформування має бути саме демократизація як неперервний і постійний процес удосконалення демократичних інститутів у перехідних державах та в країнах традиційної демократії. Натомість, як стверджують вітчизняні науковці, термін “трансформація” вміщує в себе весь процес руху суспільства, зміни різної спрямованості [7]. Поняття “транзит”, “перехід” містить конотацію “кінцевого пункту призначення” [8, 85; 9, 9]. Так само, термін “інституціоналізація” охоплює укорінення як демократичних, так і авторитарних або змішаних інститутів.

Авторський підхід до аналізу перспектив подальшої демократизації гібридної політичної системи ґрунтується на розмежуванні динаміки гібридних і стабільних інститутів, а також незавершеної демократичної інституціоналізації і стабільного змішаного політичного режиму.

Сутність гібридної динаміки політичних інститутів розуміємо як фасадні, поверхові зміни штучного характеру, демократичної — як здатності політичної системи до самовідтворення, адаптації до нових викликів шляхом поступових змін окремих функцій політичних інститутів за умови збереження характеристик та особливостей системи в цілому. Підтвердити це положення можемо висновками представників неоінституціоналізму. Наприклад, Дж. Марч і Й. Олсен визначають інститут, як відносно стійкий набір правил та організованих практик, втілених у структурах значень і ресурсів, що виявляються інваріантними щодо індивідів і стійкими, водночас, і щодо змінюваних зовнішніх обставин, і щодо установок та очікувань громадян або, іншими словами “сукупність норм, правил та шаблонів поведінки, які визначають відповідні дії у межах відносин між ролями та ситуаціями, володіють певним репертуаром процедур” [10, 21–22].

В умовах демократії постійні зміни структури та функцій політичних інститутів неминучий через конкуренцію, плюралізм, трансформацію конфігурацій акторів і їх стратегій. Однак, загальноновизнані правила, збалансовані формальні інститути та дієві процедури, легітимні і валідні для більшості громадян та представників еліти, забезпечують саморегулювання політичної системи без докорінного зламу всієї системи суспільних відносин. Саме добровільність та деперсоніфікованість правил сприяють переходу до демократії та інтеріоризації суспільних відносин.

Натомість, гібридна політична система не забезпечує необхідну адаптацію до зовнішніх викликів. У точках біфуркації це дається взнаки і система втрачає рівновагу, схилиючись до авторитаризму, призводячи до загострення ситуації, поглиблення соціальних конфліктів, масових акцій громадянської непокори.

Тому важливо, щоб у процесі демократизації політичної системи набули сталості інститути, що сприяють збереженню режимних та структурно-функціональних характеристик політичної системи загалом, але залишаються доволі гнучкими та відкритими для викликів зовнішнього середовища, відповідаючи умовам динамічного типу стабільності політичної системи, застосовуючи різні конвенційні тактичні прийоми реагування на суспільні зміни. У такому випадку інститути зможуть еволюціонувати, забезпечуючи природний та поступовий розвиток політичної системи.

Як влучно висловився Й. Шумпетер, “для успішного транзиту важлива “здатність демократичного процесу стійко та поступово відтворювати себе”, не користуючись при цьому недемократичними методами і механізмами та “вирішувати поточні проблеми”, які задовольнятимуть політичні процеси” [11].

Проаналізувавши політичну практику в Україні, можемо цілком погодитись з тим, що політична стабільність у нашій державі завжди мала ситуативний і тимчасовий характер. Динаміка політичних інститутів поверхова і не зачіпає реальних змін у функціонуванні політичної системи. Це відбувається на всіх рівнях функціонування політичних інститутів, наприклад у процесі конституювання інституційного дизайну, виборчого законодавства, структурування парламенту тощо.

Стабілізація політичної ситуації змінюється черговим циклом коливання між авторитаризмом і демократією. Поглиблення демократичних перетворень, здебільшого формальне і показове, відбувалось під тиском громадськості з метою припинення акцій громадянської непокори. Проте, зміни до законодавства від імені або за ініціативою народу були використані як інструмент боротьби за владу і сприяли введенню додаткових обмежень для “слабких” гравців, впроваджувалися для зниження ризиків поразки на виборах і підвищення власного електорального успіху. Це дестабілізує інституційну систему легітимації влади та підриває можливості до саморегуляції.

Історія України пам’ятає чимало фактів переважання авторитарної неформальної інституціоналізації. Можемо констатувати парламентську, партійну, ідеологічну, виборчу нестабільність. Так, неодноразово змінювався внаслідок конституційних реформ статус та повноваження Верховної Ради України, які так і не забезпечили оптимальну модель представництва інтересів. Навпаки, створення парламентських, часто, коаліцій спотворювали волю виборців, а самі коаліції мали ситуативний характер і швидко розпадалися.

Переважаання неформальних авторитарних практик, корупції, клієнтелізму, непотизму, завжди призводило до поступового згортання демократичних реформ. Інституціоналізацію політичної системи можна розглянути як певні цикли.

Перший цикл можна умовно назвати неопатрімоніальним. Його початком можна вважати крах радянського авторитаризму внаслідок виступів студен-

тів. Він пов'язаний із розчаруванням населення у цінностях демократії через погіршення соціально-економічного становища, нечесну приватизацію, зосередження владних важелів у Президента.

Другий — олігархічний, пов'язаний з акціями “Україна без Кучми”, спробами провести конституційні реформи, які так і не були реалізовані, а наростання революційних настроїв поступово згасло.

Третій — клієнтеліський, розпочався втратою влади кучмівським авторитаризмом через “Помаранчеву революцію”. Ідеали останньої так і не були реалізовані через відсутність консенсусу серед правлячих еліт та боротьбою за владу, внаслідок чого на пост Президента був обраний В. Янукович, а парламентську більшість склала пропрезидентська політична сила.

Четвертий популістський етап починається подіями, пов'язаними з “Революцією Гідності” у 2013–2014 рр. На сучасному етапі як і в попередні роки неформальні політичні інститути мають конкурентний характер щодо формальних.

Детальний аналіз цих циклів вказує на домінування неформальних практик над формальними. Так, інститут поділу влади неефективний через дуалізм виконавчої гілки та нівелюється у зв'язку з клієнтеліським методом взаємодії політичних еліт. Народовладдя вироджується у популізм. Парламентаризм стикається з деструктивними діями опозиції (остання досі не має формального статусу в Україні). Політична участь стикається з проблемою державного патерналізму. Плюралізм призводить лише до дезінтеграції та конфліктів. Тобто, зберігається дистанція між формальними і неформальними інститутами, що характеризується взаємодією публічного і тіньового, декларованих і прихованих інтересів, формальних і неформальних функціональних виявів.

Нова влада не продемонструвала схильності до дотримання формальних демократичних правил та процедур. Про це свідчить, насамперед, процес проведення чергової конституційної реформи шляхом відміни попереднього рішення Конституційного Суду 2010 р. щодо встановлення президентсько-парламентської форми республіки. Така процедура має безпрецедентний та виразно політичний характер у конституційній теорії та практиці. Це дає підстави вважати конституційний процес незавершеним, а Конституцію нелегітимною, створює ґрунт для подальших суперечок навколо її чинності та доцільності внесення змін.

Водночас, останні зміни до Основного закону України знову ж засвідчують гібридну інституціоналізацію, оскільки істотно не змінює характер взаємодії вищих органів державної влади, не виключає потенційного конфлікту між Президентом і Прем'єр-міністром. Отже, конституційні норми не спрямовані на забезпечення стабільності, а мають поверховий формальний, популістський характер.

Вибори 2019 р. засвідчили нігілізм громадян щодо всієї системи влади, що доведений до абсурду. Втома від інституційної невизначеності призводить в Україні до зростання ролі популізму як механізму легітимації та реалізації політичної влади. Посилює популістські тенденції сучасної політики стрімкий розвиток ЗМІ, зокрема мережевих. Як слушно зауважує М. Розумний:

“Наслідком таких підходів є поява нових політичних проєктів, заснованих на мережевій, “вірусній” та інших мобілізаційних технологіях, що фінансуються з альтернативних, в т. ч. зовнішніх джерел. Реклама партійних брендів стає дедалі агресивнішою, фігури партійних лідерів дедалі ефектнішими, а середовище “партійних активістів” із часом професіоналізується і набуває ознак корпоративної закритості” [5, 87].

Отже, жодна політична система не позбавлена зіткнень, конфліктів, суперечностей, але якщо існують відпрацьовані механізми та інституціоналізовані форми їхнього вирішення, то це є запорукою постійного самовдосконалення демократії без істотних потрясінь. Гібридна політична система не здатна забезпечувати адаптацію до зовнішніх викликів. В точках біфуркації ця вада дає про себе знати і важелі маятника починають схилятись до авторитаризму, що веде до загострення ситуації, поглиблення соціальних конфліктів, соціального вибуху у вигляді масових акцій громадянської непокори. Інституціоналізація в Україні не сприяла демократизації, оскільки закріпила неформальні авторитарні практики як домінуючі. Як наслідок політичні інститути, що набули сталості, не забезпечують позитивну динаміку політичної системи, не сприяють її адаптації та не змінюють умови існування суспільства. Однак, і гібридна система демонструє здатність до саморозвитку, збільшуючи амплітуду коливань як у бік демократії, так і до авторитаризму.

Отже, питання про перспективи подальшої демократизації політичної системи України зводимо до завдання виведення її зі стану гібридної стабільності, уникнення постійної зміни формальних ознак і характеристик політичної системи, стимулювання демократичних неформальних інститутів і процедур, що сприяють гнучкості інституційної системи, посилюють та доповнюють ефективність всієї інституційної системи.

Джерела

1. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) // Полис. 2002. № 1. С. 6–17.
2. Хелмке Г., Левитски С. Неформальные институты и сравнительная политика : основные направления исследований // Прогнозис. 2007. № 2. С. 188–211.
3. Лавренова К. О. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації: дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2017. 325 с.
4. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) : монографія. Чернівці : Книги – ХХІ, 2016. 552 с.
5. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія. К. : НІСД, 2016. 196 с.
6. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; “Логос”, 2016. 416 с.
7. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні. Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2006. 216 с.
8. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу) // Сучасність. 1999. № 7–8. С. 84–96.
9. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. Харків: ХДАК, 2011. 375 с.

10. March J. G., Olsen J. P. The New Institutionalism: Organisational Factors In Political Life // American Political Science Review. 1984. Vol. 78. p. 738–749.
11. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства // Демократія. Антологія; [Упоряд. Проценко О.] К: Смолоскип, 2005. С. 467–485.

Gaponenko V. A. Prospects for the Evolution of the Hybrid Institutional System of Modern Ukraine.

There are peculiarities of hybrid institutionalization in the context of prospects for further democratization of political system in Ukraine.

It is clarify the concept of democratization, distinguish it from such terms as institutionalization and transformation; establish the criteria for differentiating between hybrid and democratic institutionalization; define the opportunities for the Ukrainian political system to get out of the institutional trap. It is convinced that the difference between hybrid and democratic dynamics of political institutions lies in the facade nature of the former and the ability of the latter to reproduce itself, to adapt to new challenges by gradually changing particular functions of political institutions, while preserving characteristics and peculiarities of a system as a whole. In conditions of democracy, political stability is rather volatile because of a change in configurations of actors and their strategies. However, due to the established formal institutions and procedures and the consent of all policy makers to abide by the 'rules of the game' they have set, the political system is capable of self-regulation. It is the ability to reproduce a political system applying democratic methods that promotes successful transition to democracy.

At the same time, a hybrid political system is not able to ensure adaptation to external challenges. It becomes significant in times of crisis in society. The system begins to gravitate towards authoritarianism, leading to aggravation of the situation, escalation of social conflicts, and social explosion in the form of mass actions of civil disobedience.

In Ukraine prevalence of informal authoritarian practices has always led to gradual decline of democratic reforms. Institutionalization of a political system may pass through the following cycles. Weariness of institutional uncertainty in Ukraine leads to increase in the role of populism as a mechanism for legitimizing and exercising political power. Rapid development of the media, mostly their networks, intensifies the populist tendencies in modern politics.

The results of the research testify to the hybrid nature of the political regime and institutional changes, contradictions between formal and informal institutions that obstruct democratization of the political system, highlight the prospects for institutionalization of democratic institutions by providing alternatives or assigning formal characteristics to authoritarian practices. Hybrid institutionalization is capable of ensuring only the situational balance of the political system, but does not ensure the natural evolution of relations and processes.

The issue of further democratization of the political system in Ukraine implies its removal from the state of hybrid stability, characterized by a constant change in the formal characteristics and characteristics of the political system maintaining the leading role of informal institutions and procedures that do not lead to real institutional changes, despite the inefficiency of the whole institutional system.

Later political research should involve such an important aspect as the search for mechanisms of purposeful influence on the transformation of political institutions to ensure dynamic stability, constant self-development and self-improvement of democratic institutions.

<https://doi.org/10.32689/2523-4625-2019-02/58-27-32>

Надійшла 26 грудня 2019 р.